

МАЛОВІДОМІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ, ОСВІТИ ТА НАУКИ – ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО ТА МИКИТА ШАПОВАЛ В ОБ'ЄКТИВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

<https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6135>

ГАВРИЛЮК Алла Михайлівна

доктор наук з державного управління,
професор, провідний науковий
співробітник відділу соціальних та
інституційних трансформацій у вищій
освіті Інституту вищої освіти
Національної академії педагогічних
наук України,
м. Київ, Україна

Анжела Маратівна САВЧЕНКО

директор приватного підприємства
«Експерсії та подорожі «Київські
фрески», гідеса України, менеджер по
розробці проектів з культурної
спадщини Громадської організації
«Центр підтримки громадської
активності «Крила», незалежна
дослідниця локальної історії,
м. Київ, Україна

Анотація. У повідомленні висвітлено зміст культурно-просвітницьких заходів, які проходили в Інституті вищої освіти НАПН України в рамках реалізації Концепції громадянської освіти в Україні до 2030 рр. у форматі лекцій за тематикою: «Євген Чикаленко – державник, аграрій, меценат, який вчив любити Україну до глибини власної кишені» та «Українсько-чеський погляд на Микиту Шаповала: державника, науковця, громадського діяча, творчу особистість». Ініціатором заходів виступив відділ соціальних та інституційних трансформацій у вищій освіті Інституту вищої освіти НАПН України. Слухачами стали вчені Інституту та представники університетів-стейкхолдерів. У повідомленні висвітлено маловідомі, але знакові факти з життя Євгена Чикаленка (1861-1929) та Микити Шаповала (1882-1932); процес їх становлення на україноцентричних позиціях і вагомий внесок у консолідацію українців в Україні та у Чехословаччині у міжвоєнний період ХХ сторіччя.

Постать Євгена Чикаленка представлено як державника, успішного аграрія, громадського діяча, мецената. Розкрито зміст його життєвого дороговказу: «Легко любити Україну до глибини душі, а ви спробуйте її полюбити до глибини власної кишені». Постать Микити Шаповала презентовано як лідера української еміграції у Чехословаччині; визначено його внесок у розвиток української освіти та соціологічної науки. Зроблено висновки про те, що результатом їх діяльності стало формування та розвиток потужного національного осередку із українськими освітніми, науковими, культурними інституціями у Чехословаччині у міжвоєнний період ХХ сторіччя та важливість широкого розголосу про це серед освітян, науковців та в цілому українського суспільства.

Ключові слова: Євген Чикаленко; Микита Шаповал; українська еміграція в Чехословаччині у міжвоєнний період XX сторіччя.

*«Легко любити Україну до глибини
душі, а ви спробуйте її полюбити
до глибини власної кишені».*

Євген Чикаленко

*«...перші основи моральної правди
я пізнав з життя святих,
а заповіти боротьби — з казок».*

Микита Шаповал

У Переліку основних громадянських компетенцій, визначених Концепцією громадянської освіти в Україні (Кабінет Міністрів України, 2018), виокремлено такі, що сприяють розумінню власної громадянської (державної), національної та культурної ідентичності, поваги до інших культур та етносів; здатність берегти українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками; спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства; розвивати розуміння значення національної пам'яті та її впливу на суспільно-політичні процеси та ін.

Громадянська освіта є однією з базових, має охоплювати всі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), а також всі складники, рівні освіти і вікові групи громадян, зокрема освіту дорослих, що здійснюється на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетенцій і має бути практичною та повинна допомагати у набутті необхідних компетенцій (Кабінет Міністрів України, 2018).

З урахуванням зазначених вище положень та у рамках виконання плану заходів Національної академії педагогічних наук України з реалізації Концепції громадянської освіти в Україні до 2030 р. (постанова Президії НАПН України, 2024) в Інституті вищої освіти НАПН України відбулися два культурно-просвітницьких заходи у форматі онлайн/офлайн лекцій за тематикою: *«Євген Чикаленко — державник, аграрій, меценат, який вчив любити Україну до глибини власної кишені»* та *«Українсько-чеський погляд на Микиту Шаповала: державника, науковця, громадського діяча, творчу особистість»*.

Ініціатором заходів виступив відділ соціальних та інституційних трансформацій у вищій освіті Інституту вищої освіти НАПН України.

Слухачами подій стали співробітники та аспі-

ранти Інституту вищої освіти НАПН України, а також наукове та студентське товариство Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Київського національного університету будівництва та архітектури, Херсонського державного університету, інших закладів.

Колектив Інституту вищої освіти на лекції, присвяченій Євгену Чикаленку, 18 березня 2024 р.

Формат онлайн/офлайн лекцій із залученням незалежних експертів є досить новим у реалізації основних положень громадянської освіти, який застосовується в діяльності Інституту вищої освіти НАПН України й до якого було запрошено співавторку цього повідомлення — *Анжelu Савченко*, незалежну дослідницю локальної історії, директора Приватного підприємства «Експерсії та подорожі «Київські фрески», гідесу України, менеджера по розробці проектів з культурної спадщини Громадської організації «Центр підтримки громадської активності «Крила».

Метою діяльності Приватного підприємства «Експерсії та подорожі «Київські фрески» (далі — «Київські фрески») є розвиток інтелектуального туризму через ознайомлення з малодослідженими місцями та куточками України, її видатними, відомими та малознаними постатями Української держави. Під час авторських турів з інтелектуальною спільнотою мандрівників, у процесі безпосередніх контактів Анжели Савченко із представниками місцевих територіальних громад, опрацювання значного масиву історичних джерел, архівних матеріалів, меморіалістичної літературної спадщини тощо було виявлено брак загальнодоступної інформації про постаті Євгена Харлампійовича Чикаленка та Микити Юхимовича Шаповала, які за роки радянської влади були викреслені з історичної пам'яті українців, віднесені до табуйо-

ваних і були несправедливо забуті за часів Незалежної України.

На основі проведених наукових та польових досліджень за участі «Київських фресок» упродовж останніх п'яти років реалізуються два успішні соціально-культурні та просвітницькі проекти, про які розкажемо нижче і які були обрані першими для презентації Інститутом вищої освіти НАПН України в рамках реалізації Концепції громадянської освіти в Україні до 2030 р. (постанова Президії НАПН України, 2024). Їх мета — повернення із забуття історичних портретів Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861-1929) та Микити Юхимовича Шаповала (1882-1932) крізь призму національної пам'яті та їх особистого внеску у розбудову української державності, розвиток української освіти, науки, культурної дипломатії тощо та широкий розголос серед представників закладів вищої освіти та громадськості цієї інформації.

Особливо важливими для учасників культурно-просвітницьких заходів стало не лише ознайомлення з маловідомими фактами із життя Євгена Чикаленка та Микити Шаповала, а й їх одноосібного та колективного внеску в намагання відстояти інтереси молодшої української держави за часів УНР, гуртування української громади на еміграції; заснування наукових, освітніх, культурно-мистецьких та інших закладів у Чехословаччині та в цілому у розвиток української прогресивної освітянської, наукової та політичної думки у міжвоєнний період ХХ століття.

Чому ми ставимо в один ряд постаті Євгена Харлампійовича Чикаленка та Микити Юхимовича Шаповала?

Попри різницю у віці на ціле покоління, почасти конфронтацію у політичних поглядах, різкі публічні дискусії в пресі, кожен з них зробив неоціненний внесок у формування української національної свідомості, становлення нації, боротьбу за національну державу і, зрештою, використав шанс збереження ядра українства на еміграції заради омріяної майбутньої суверенної держави Україна.

Вийшовши з різних соціальних прошарків і з різних українських регіонів імперії, і Євген Чикаленко, і Микита Шаповал ще в дитинстві пройшли певний обряд ініціації в утвердженні у власній національній ідентичності. В обох випадках то була вперше почута народна пісня «А вже років двісті як козак в неволі». Сила рідної мови спонукала до усвідомлення «Хто я?» і вивела на життєвий шлях служіння українській ідеї.

Молоді літа Євгена Чикаленка співпали із часом тотальних заборон української мови, книги, слова зі сцени. Зазнавши булінгу за мову ще у ранньому шкільному віці, Євген залишився на своїх позиціях. За підтримки шкільного вчителя історії Леоніда Смоленського, починає збирати і фіксувати фольклор рідного села Перешори і довколишніх сіл. Згодом долучається до мовознавчого гуртка «Громади», де працює над матеріалом для словника української мови. Його «Розмови про сільське хазяйство» п'ять років блукали столами імперських цензорів, проте видані були українською. Завдяки невичерпній енергії і коштам Євгена Харлампійовича «Велика Україна» одержала єдине щоденне україномовне видання — газету «Рада». Газету, що об'єднала у своїй редакції цвіт нації і виховала ціле покоління борців за вільну Україну.

Микита Шаповал був одним із тих, хто читав і навіть деякий час працював у «Раді». Україноцентричність Микити була закладена в родині, де мати швидко ставила на місце «вчогонь» сина, наказуючи йому «не ламати язика». «В Сріблянці, що була далеко од світу, од повітового міста (Бахмута) 30 верст, а кругом степи, Дінець, ліси — була чиста, гарна, пахуща українська мова». (Савченко, 2023, с. 38).

Своєму «доброму українському стилю» Шаповал завдячує землякам-сріблянням. Хист і смак до літератури, до модерного українського слова, якого ще не всі уміли оцінити й розгледіти, Микита Юхимович вловив одразу. З його ініціативи й за потужної фінансової підтримки видавалися часописи модерної української літератури «Українська хата» (1907) і «Шлях» (1917-1919), провідним автором яких була, до прикладу, Ольга Кобилянська.

Не літературою єдиною. Микита Шаповал з двадцятилітнього віку впливається до лав українських соціал-революціонерів, залишаючись до кінця життя лідером партії, зазначаючи у графі про соціальне походження «з пролетарів», нагадуючи тим самим собі й іншим про своє походження з найнижчих соціальних верств, підкреслюючи значення і відсутність вирішення земельного питання в Україні, наполягаючи на соціальній рівності й справедливості.

Земельне питання, очевидно, і стало каменем спотикання у відносинах і візії майбутнього України між великим землевласником, «паном», беззаперечним моральним авторитетом сучасників — Євгеном Чикаленком і пролетарського похо-

дження дипломованого лісового кондуктора, молодого і перспективного науковця, фахового управлінця лісовими господарствами Терещенків Микитою Шаповалом.

Цікаво, що подібного роду конфлікти між українськими громадськими діячами зазвичай носили публічний характер і з'являлися в українській пресі. «Традиція» не перервалася й на еміграції. Вже в 1919 р., приблизно одночасно, і Чикаленко, і Шаповал опиняються на еміграції. Сподівалися, тимчасово. Виявилося — назавжди. Через Галичину до Європи. Євген Чикаленко осідає у невеличкому австрійському містечку, виснажений тривалою хворобою, без засобів до існування, в глибокій нужді й постійною тривогою за частину родини, що залишилася в Україні. Доля України постійно у фокусі його уваги. Він бачить її майбутнє з ретроспективи життєвого досвіду, розуміння фатальних помилок амбітних урядовців, гіркого усвідомлення фіналу власного життя.

Микита Шаповал їде до Чехословаччини, де до влади прийшли знайомі з ним ще з м. Києва Томаш Масарик — Президент держави і Міністр закордонних справ Вацлав Гірша. Саме в Празі організаційні й політичні здібності Микити Юхимовича розкрилися повною мірою і зіграли ключову роль у реалізації, здавалося б, шалених ідей, завдяки яким українська еміграція в Чехословаччині відбулася. Десятки тисяч вимушених біженців отримали можливість здобувати освіту, реалізовувати свій науковий, фаховий, творчий потенціал рідною мовою у середовищі співвітчизників, отримали офіційне право на проживання. Серед тих, хто одержав візу до Чехословаччини за особистого сприяння Микити Шаповала, був Євген Чикаленко. Персонально для Євгена Харалампійовича, на знак пошанування його особливо великих заслуг перед Україною, було засновано і створено посаду — керівника термінологічної комісії Української Господарської Академії (далі — УГА) у Подєбрадах, яка займалася укладанням словників української наукової лексики.

Так перетнулися їх шляхи на еміграції, де кожен з них до останнього подиху в міру власних сил і можливостей продовжував служити Україні і майбутній омріяній українській державі.

Історична епоха кінця XIX — початку XX ст. потребувала появи дієвих особистостей, які здатні були силою власного духу, волею, здібностями, прагненням і характером формувати нове обличчя когорти українських діячів, які мали свій

унікальний «інструментарій» майбутньої візії України та служили їй ідеалам.

Щоб достеменно зрозуміти загальну суспільно-політичну атмосферу того часу, родинні обставини, появу на життєвому шляху людей, які впливали на дитячу свідомість, а згодом на процес формування основ національної ідентичності, стійких україноцентричних поглядів майбутніх прогресивних діячів української інтелектуальної еліти — Євгена Харлампійовича Чикаленка та Микити Юхимовича Шаповала, варто зазирнути у часи їх дитинства, юності, збагнути вибір активної громадської та державницької позиції, що виокремлює ці постаті серед прогресивних достойників тогочасної України.

Євген Харлампійович Чикаленко

Народився *Євген Харлампійович Чикаленко* 21 грудня 1861 р. у с. Перешори Ананіївського повіту Херсонської губернії (нині Подільська територіальна громада Одеської області). Природа степового краю, сформована між Дністром і Південним Бугом на кордоні з Поділлям, мала неймовірні краєвиди, які змалечку полюбив Євген і черпав неодноразово з цих місць сили і натхнення. Його пращури по батьковій лінії були козаками, які осіли у цій місцевості після ліквідації їх козацького зимівника на Січі. Дід Євгена отримав земельний наділ розміром у 150 десятин землі (близько 150 га), одружившись з донькою знатного місцевого багатія і був досить відомим у Перешорах господарем.

Варто звернути увагу на те, що турбота про освіту дітей була закладена у родинному вихованні й успадкувалася від діда Івана, батька Харлампія, і стала пріоритетом для Євгена Чикален-

ка — батька шістьох дітей. Освіченою була і його мати — міська панянка, яка закінчила Одеський французький пансіон, однак життя у селі її мало приваблювало. Тому сім'я, на превеликий жаль, розпалася, мати виїхала до міста, а діти залишилися проживати у селі разом із батьком.

Ці неординарні обставини сімейного життя вплинули на виховання малого Євгена, який описував цей період як час «самопасу», коли навкруги було все справжнім, природнім, особливим. Степ, коні, вівці, простір, роздолля, проста їжа, народна медицина та календарна обрядовість — все справляло неабияке враження на малого Євгена. «Народжений у степах, вигоханий степами, Чикаленко з дитинства — ні, не з молоком матері, — від діда-батька успадкував любов до праці на землі, хліборобства, традиційного для степової території вівчарства, поширеного на півдні виноградарства. А з ним — шану до людей і землі, народних традицій, українського слова» (Чикаленко, 2022, с. 6).

Згодом, саме у Перешорах його особистим старанням та допомогою двоюрідної сестри Насті будуть записані та видані збіркою 300 кращих українських пісень — перший меценатський прояв любові до рідної землі. Саме тут він почує і побачить сліпих лірників і циган з ведмедями, колядників і весільних українських наречених. З малих літ він полюбив сільське життя до глибини душі, відчув тяжіння до витоків, що проявлятиметься упродовж всього життя через матеріалізацію просвітницьких благодіянь.

У 8 років Євген почав відвідувати заняття у місцевого отця Василя Лопатинського, а згодом, восени 1870 р. їде на навчання до Одеси в пансіон англієця Рандаля, де серед близько 150 учнів, навчався і його старший брат Іван. У пансіоні заборонялося говорити українською (мужицькою, сільською) мовою, що було образливим для Євгена. Та ще й старший брат Іван дорікав йому у цьому. Навчаючись у пансіоні, Євген проявляє перше захоплення спортом. Для хлопчика, що зростав у селі, такі заняття давалися з легкістю. За короткий час він опановує гімнастику, англійський бокс, фехтування на рапірах, гру у м'яч, цурки, скраклі, катання на ковзанах.

Але сумна звістка ранить юне серце Євгена у 1871 р. На 42 році життя помирає батько і опікунство над дітьми і маєтностями (за заповітом до їх повноліття) переходить до дядька Петра. Євген і далі навчається у пансіоні, у якому через три роки змінюється власник, адреса і назва. Пан

Соколовський створює на основі пансіону реальну гімназію і набирає до штату прогресивних учителів, серед яких був відомий і шанований історик м. Одеси — Леонід Смоленський. Він користувалася неабиякою популярністю серед школярів. Саме з його вуст Євген Чикаленко почує сакральну пісню «*А вже літ як двісті, як козак в неволі*», яка стала для нього дороговказом у майбутньому молодому та дорослому житті. Цей музичний твір справив надзвичайно емоційне враження на Євгена, і найперше не виконанням, а україномовним змістом, мовою, яка була рідною і близькою Євгенові. Цей український мелос повністю змінює його самосвідомість, цементує український дух. Тут, в Одесі, знайомство з Леонідом Смоленським, згодом прочитання творів Миколи Гоголя утверджують у ньому міцний козацький стержень, що проростав із родинного коріння і загартовував український дух волелюбного юнака.

У 1875 р. після закінчення реального училища в Одесі Євген Чикаленко, склавши успішно іспити, їде до Єлисаветграда і вступає в реальне училище. Опинившись за однією партою з Панасом Тобілевичем, Євген знайомиться з театральною родиною, її друзями і відкриває для себе незнайомий, але прекрасний світ театрального мистецтва.

Після закінчення у 1881 р. Єлисаветградського реального училища Євген має намір вступати до аграрної школи, але на велике здивування, такої в Україні на той час не виявилось. Тоді він приймає рішення їхати до Харкова на навчання і стає вільним слухачем природничого факультету. У цей час знайомиться з Марією Садик, яка у майбутньому стане йому дружиною та матір'ю його шістьох дітей. У 1885 р. молода родина Чикаленків переїздить до Перешор. Саме тут, на рідній батьківській землі, розквітає талант Євгена Чикаленка як вправного господаря, успішного аграрія і щедрого мецената. Саме тут, його родина ще поповнюється доньками і синами. Саме тут щедро реалізується його «любов до України до глибини власної кишені».

«Землевласник з університетською освітою, активний громадський діяч, тісно спілкуючись із селянами, розуміє, що ключова проблема несформованої нації у відсутності доступу селян до освіти та знань рідною мовою» (Чикаленко, 2022, с. 6). Євген Харлампійович дбає про будівництво у Перешорах церковно-приходської школи, поповнює бібліотеки м. Мардарівки та с. Кононівка

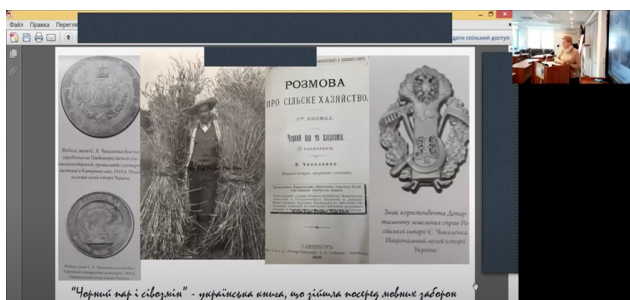
книгами, піклується про рівень освіти, культури та добробуту селян.

Найперше, варто відзначити великий талант Євгена Харлампійовича до ведення сільського господарства. Далися взнаки юнацькі роки сільського життя, коли сама природа і земля навчали Євгена сільськогосподарській справі. Проте, повернувшись до рідного села, він приділяє час читанню прогресивної російськомовної та іноземної фахової літератури, відстежує новинки у технологіях і методиках ведення аграгосподарств, використовує їх на практиці.

Саме Чикаленко уперше на українських землях (в межах Російської імперії) застосовує «чорний пар» — технологію практичного обробітку землі для підтримки степових чорноземів у посушливі літа, створивши прецедент у Перешорах, куди почали з'їжджатися за досвідом делегації з усієї царської Росії. Завдяки застосуванню на своїх землях технології «чорний пар», Чикаленко збирав близько 97 ц пшениці з десятини, коли показник врожайності на полях селян становив 15-20 ц.

Частину прибутку від продажу перешорського зерна він витрачає на підтримку культурно-просвітницьких проєктів. Чикаленко систематично друкується у популярних фахових виданнях, застосовує найновішу сільськогосподарську техніку і прагне переконати селян користуватися його досвідом.

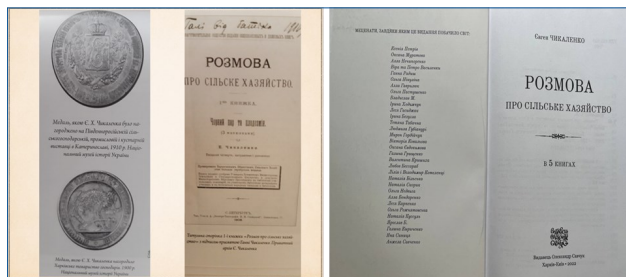
Технологія обробітку землі на півдні України визнається новаторською, а сам Євген Харлампійович нагороджений медаллю Харківського товариства господарів (1900), відзначений на Південноукраїнській сільськогосподарській і кустарній виставці у Катеринославі (1910). Залізничну станцію Мардарівка включають до путівника Російської залізниці як місце розташування зразкового хазяйства. За особливі досягнення в сільському господарстві Чикаленка нагороджено імператорською медаллю.

Відзнаки Євгена Чикаленка, отримані завдяки застосуванню технології «чорний пар» (скріншот із лекції А. Савченка)

Попри величезні досягнення у веденні агрономії, Чикаленко дбає про поширення знань рідною мовою серед селян. А для цього їх варто розвивати навчаючи, долучаючи до громадських справ, поширюючи та видаючи для них книги, часописи, газети. Натхненний і активний Євген Харлампійович співпрацює із повітовим земством, консультується із земським агрономом, заохочує населення вивчати прогресивний досвід та використовувати його під час обробітку землі та ведення домашнього господарства. Успішну концепцію освіти і просвіти сільського населення Чикаленко трансформує у написання та видання «Розмов про сільське хазяйство» (Чикаленко, 2022).

Він чітко усвідомлює: для того, щоб українська справа рухалася, необхідні кошти. Так виникає задум надрукувати першу брошуру «Чорний пар та плодозмін» (1903) із серії книжок, які будуть рекомендовані цензурою для масового поширення і використання в освітніх закладах аграрного профілю та розіслано до бібліотек. Саме такий підхід кладе початок масовій просвіті сільського населення та поширення ефективного досвіду обробітку землі серед максимально великої кількості селян-землевласників з метою набуття ними агрономічних знань. Згодом з'являються ще чотири брошури — «Худоба: коні, скотина, свині та вівці», «Сіяні трави, кукурудза і буряки», «Виноград» і «Сад».

Титульні аркуші першої книги «Розмов про сільське хазяйство» — «Чорний пар та плодозмін» (1903), відзнаки за застосування новаторської технології і репринтного видання «Розмов про сільське хазяйство» (2022) та перелік жертводавців, завдячуючи яким, книга побачила світ

Сумарний наклад виданих «Розмов про сільське хазяйство» склав пів мільйона. Вони видавалися до 1923 р., навіть тоді, коли вже в Україні панувала більшовицька влада.

Водночас, у рідних Перешорах відбуваються трагічні події з родинного життя Євгена Чикаленка — помирає його донька Євгенія. Ця трагічна звістка стала великим горем для нього як батька і залишилася глибокою травмою на все життя.

Наслідуючи високим традиціям українського родинного меценатства, спрямування коштів, які призначалися як частина спадку померлої доньки (згадаймо, хоча би, Галаганів), Євген Харлампійович переорієнтовує їх на суспільно-корисні справи. Він робить це щиро і самовіддано, «до глибини власної кишені», щоб закарбувати велику любов до доньки та України.

Неприхованою рисою Євгена Харлампійовича була скромність і непоказовість. Значна кількість добродійних справ здійснювалася без зазначення імені благодійника. Однак більшість сучасників, здогадувались, за чиїм ім'ям приховувалось фінансування «невідомим добродієм» реальних проектів. Так склалося і з видавництвом «Історії України-Руси» Миколи Аркаса, підтримкою українського театру, діяльністю Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг для народу (м. Санкт-Петербург), будівництвом Академічного дому для студентів Львівської політехніки, друком антології української прози у видавництві «Вік», купівлею землі в м. Алушка для українських письменників, заохоченням діячів громадсько-культурної думки (Б. Грінченка, І. Франка, А.Тесленка, В. Винниченка, М. Коцюбинського та ін.) до видання своїх творів тощо (Старовойтенко, 2009, с. 104-105).

Варто звернути увагу на неабиякий хист Євгена Чикаленка гуртувати навколо себе людей, кожен з яких по-своєму робив внесок в українізацію тогочасної України. Осередком гуртування став маєток у с. Кононівка (теперішня Золотоніська територіальна громада на Черкащині), який родина придбала в 1899 р. На вакаціях тут перебувають С. Єфремов, В. Винниченко, М. Коцюбинський, М. Лисенко, Ф. Вовк та інші діячі. Саме кононівським полям присвячено «Intermezzo» М. Коцюбинського.

Гуртуються тут і місцеві селяни, які побачили у ньому «доброго», «чуйного», «мудрого» пана, який не цурався простих людей, а заохочував до новаторства, просвіти та культури. Успішний досвід господарювання на Херсонщині, Євген Харлампійович застосовує на Полтавщині і вже 1904 р. отримує відзнаку Департаменту землеробства і державних маєтностей міністерства землеробства за використання передових методів ведення господарства (Козоріз, 2021, с. 97). Тут Чикаленко створює осередок Української Селянської спілки, Споживче ощадно-позикове товариство та споживчу крамницю; засновує школу, бібліотеку і читальню; продовжує підтримку народних звичаїв і традицій.

Одним із громадських напрямів активної меценатської діяльності Євген Харлампійович обирає заснування та особисте фінансування газети «Громадська думка» (1905), а згодом єдиної україномовної всеукраїнської щоденної газети «Рада» (1906-1914). Це була надзвичайно важлива подія в житті тогочасної України, оскільки видання охоплювало не лише тематику суспільно-політичну, економічну, а й літературну та соціально-побутову. Євген Харлампійович всіляко заохочував до друку відомих діячів, письменників. До прикладу, В. Винниченкові меценат платив 40 рублів за аркуш тексту у газеті «Рада», 300 рублів щорічної допомоги за 5 аркушів опублікованих творів на сторінках «Киевской старины» та інших видань (Старовойтенко, 2009, с. 103).

Газети «Рада» та «Нова рада»
(скріншот із лекції А. Савченко)

Однак за роки існування газети «Рада» (1906-1914), вона жодного разу не давала прибутку, бо не здобула необхідної кількості передплатників, на яку розраховувала. А її «життя» залежало від того, якою є кількість врожаїв на перероборських полях. Важливо відзначити, що газета була тим єдиним цілком україномовним виданням, яке формувало національну свідомість українців, сприяло утвердженню українського духу і, зрештою, виховало нове покоління борців за незалежність України.

Не стоїть Чикаленко й осторонь революційних подій в Україні, маючи при цьому своє відчуття і передчуття про неминучі поразки. Він часто проводив паралелі з минулим історичним досвідом України у XVII ст. і вважав, що питання автономії можна вирішити лише за підтримки його українським селянством, бо міста на той час були надто зрусіфікованими. «Аби тільки не прийшла сюди загроза більшовизму, бо тоді згине Україна у всеросійській совдепії» (Чикаленко, «Щоденник», 2004, с. 91).

На думку Чикаленка, Україна до революційних подій 1917-1918 р. була не підготовленою, хоча й

існували громадські об'єднання, які пропагували політичні зміни в державі. Однак майже всі вони потерпали від репресій та утисків, внутрішніх чвар. Саме тому він — людина з великим громадським і життєвим досвідом відмовляється від посад, які йому пропонувалися очолити: в уряді УНР Міністерство земельних справ (орієнтовно лютий 1918 р.); в уряді П. Скоропадського цю ж посаду (травень 1918 р.); реформований уряд (жовтень 1918 р.) (Старовойтенко, 2009, с. 128-129).

Варто згадати той факт, що у буремні революційні часи відновила своє існування газета «Рада» із назвою «Нова Рада» (25.03.1917-06.02.1919) за фінансової підтримки Є. Чикаленка та участі А. Ніковського, С. Єфремова, М. Грушевського.

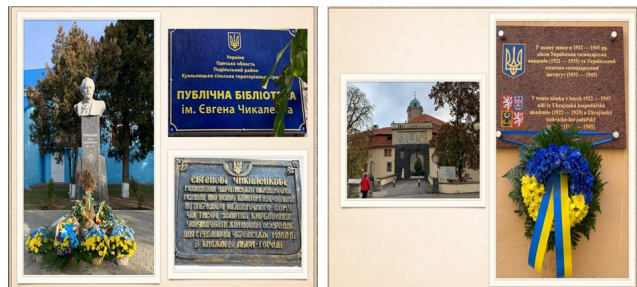
На початку 1919 р. в житті Є. Чикаленка розпочинається новий, безповоротний етап еміграції, спочатку до Галичини (з метою уникнення арешту більшовиками, які зайшли до Києва), а згодом до Європи (Польща, Австрія, Чехословаччина). Сім'я у цій ситуації розділилася — доньки (Ганна і Вікторія) та старший син Левко від'їжджають за кордон, молодші сини (Петрусь та Івась) залишаються з матір'ю в Україні. А Євген Харлампійович чекав на приїзд другої дружини Юлії Садик.

Історичні джерела засвідчують, що рішення про виїзд Чикаленка з Києва було прийнято як тимчасова поїздка на короткий час, проте вона обернулася більш ніж десятирічною еміграцією, з якої він так і не повернувся до України. За цей час (26.01.1919-20.06.1929) Чикаленкові довелося все ж таки бути корисним українським громадам у зарубіжжі. Так, перебуваючи у Перемишлі, він читає різнопланові лекції з історії України в Українському інституті для дівчат. У Відні друкує у журналі «Воля» короткі замітки на тему здобутків і втрат української революції; завершує спогади за 1861-1907 рр.; працює над щоденниками (Бойко, 2013).

Переїзд до Чехословаччини та тимчасова ремісія дають йому нові сили. Він натхненно працює над складанням лісового, агрономічного та зоотехнічного словників як голова Термінологічної комісії при Українській господарській академії, яка вважає його одним із найкращих знавців української мови. Готує до друку «Німецько-український технічний словник», працює над доповненням до «Російсько-українського сільськогосподарського словника». Постійно дбає про своїх рідних в Україні і принагідно відправляє гроші та харчові посилки.

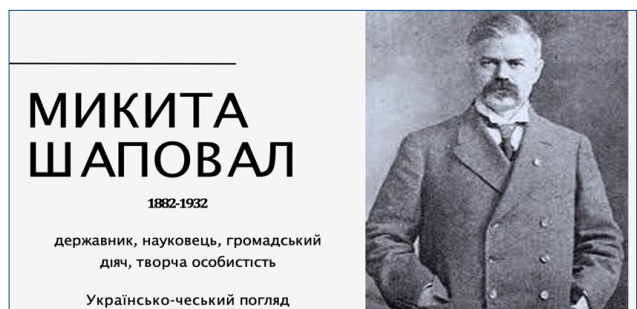
Водночас роки в еміграції були часом складних поневірянь, боротьби з хворобами, пошук заробітку, спілкування з людьми спільними по духу, які давали сили до життя та можливість втриматися у лихолітті складних випробувань. Найболючішим були втрати рідних людей — сина Петруся, дружини Юлії та арешт наймолодшого сина Івася.

Завершуючи розповідь про Євгена Чикаленка, чий земний шлях скінчився 20 червня 1929 р. у Празі, варто сказати, що достойним поверненням із забуття великого мецената і сподвижника, відомого аграрія і державного діяча, є пошануванням його пам'яті у різних проявах: перевидання «Спогадів» і «Щоденників», оцифрування повного архіву газети «Рада», «Нова Рада» та «Громадська думка»; найменування вулиць на його честь — у Києві, Кропивницькому, Львові, Вінниці, Полтаві; встановлення меморіальних дошок; погруддя на станції Мардарівка на Одещині; широкий публічний розголос про його уміння «любити Україну до глибини власної кишені».

Місця пошанування постаті Є. Чикаленка в Україні (с. Мардарівка, с. Куяльник, м. Львів) та в Чехії (м. Подебради)

Постать *Микити Шаповала* аж так довго була і залишається нині практично невідомою українцям загалом і українцям з Донеччини зокрема. Проте повернення його імені в український суспільний простір є вкрай важливим і з поваги до великих і вагомих справ на благо України й українців, і з метою деміфологізації довкола історич-

Микита Шаповал — державник, науковець, громадський діяч, творча особистість (скріншот із лекції А. Савченко)

Лекція А. Савченко в Інституті вищої освіти НАПН України, 22 квітня 2024 р.

ного минулого Донецького краю, спростування стереотипів щодо «червоного Донбасу». Збереження пам'яті про Микиту Шаповала як уродження Бахмутчини є край важливим у наші дні з огляду на нищівну руйнацію цього краю під час повномасштабного вторгнення російської федерації до України.

Десь у четвертому коліні до народження Микити прадід по материній лінії, що був сином німця-генерала, і прабаба — «жидівка-вихрестка» втратили свої фінансові позиції. Микита народився у найбіднішій родині в Сріблянці, де діди-солдати залишилися безземельними внаслідок реформи 1861 р. Родина мала хату без землі. Проте матір ніколи не забувала про своє дворянське походження і у вуличних сварках використовувала цей факт як останній контр-аргумент. Схоже, син вдався в матір, адже на його непростий характер скаржилися сучасники частенько. Разом із характером від матері успадкував природний розум. Все решта — особисті здобутки Микити, що зумів піднятися від соціальних низів до ступеня доктора наук і засновника української соціології.

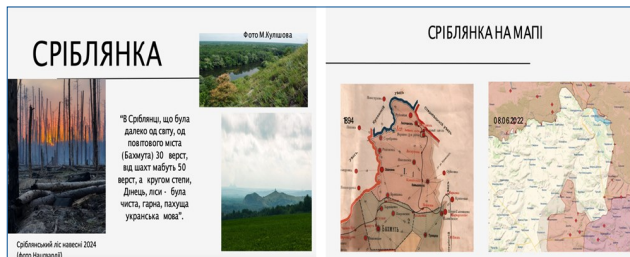
Навіть у відсталій Російській імперії відбувалися певні зміни. В останні двадцять років XIX ст. край нащадків козаків, сербів-переселенців,

солдатів-поселенців буквально перестрибує із традиційного суспільства в модерне. Над селами Бахмутчини ковзають підвісні залізниці, з'являються телефон і електрика, безземельні селяни наймаються на працю до щойно пробурених соляних чи вугільних шахт, якими управляють французи й бельгійці.

Діти отримують можливість безкоштовного навчання у початкових школах, міністерських 2-класних училищах, які фінансувалися земствами. Микита демонструє непересічні здібності до навчання, наполегливість, фанатичну любов до читання. Важливою є підтримка з боку вчительки, на яку хлопчик дивився, як на богиню. Кращий учень Петрово-Мар'їнської школи, випускник Комишуватського міністерського училища блискуче складає екзамени до нової школи лісових кондукторів у Кремінній і потрапляє до десятки «казенних» учнів.

Диплом лісового кондуктора відкривав нові перспективи і новий соціальний статус. Попри очевидні успіхи (ще із першим свідоцтвом із відзнакою за Микитою закріпилося прізвище «вундеркінд»), за спиною тяжів комплекс меншовартості саме через матеріальний стан родини. Та в юні літа трапилося диво: «Тут (у Прилуках), прочитав роман Кобилянської «Царівна», який оформив мої індивідуалістично-горді почуття, наповнивши мене почуттям самоповаги. Це була перша книга, що розбудила в мені почуття гідності не в грубому смислі. Низьке соціальне становище і злидні перестали мене гнобити» (Савченко, 2023, с.59).

Микиті відкривається новий світ. За фахом його направляють на лісову службу в Прилуки, потім на Харківщину, в Слов'янськ. Нові знайомства, нові комунікації, формуються нові цінності й

Скріншоти з лекції А. Савченко «Чесько-український погляд на Микиту Шаповала — державника, науковця, громадського діяча, творчу особистість»

переконання. *«Я говорив тільки по-українському і моя свідомість сколихнулась: я відкрив ще новий світ. Увесь і зразу віддався в принадний ідейний полон, ставши українським революціонером і соціалістом»* (Савченко & Кулішов, 2023, с. 58).

Служба в лісовому господарстві не звільняла від служби в російській армії. Микита Шаповал покликаний до війська. Та незабаром почалася російсько-японська війна. Щоб уникнути мобілізації на фронт, адже «воювати «за Росію» для українського революціонера було злочином» (Савченко & Кулішов 2023, с. 63), Микита вступає до Чугуївського юнкерського училища. У березні 1906 року підпоручика М. Шаповала відправлено на службу до польського містечка Ломжі. Ще під час навчання в училищі організував революційний гурток, займався революційною агітацією і поширенням забороненої літератури.

В Польщі налагоджує зв'язки з Польською партією соціалістичною (далі — ППС), створює революційну мережу в полку. Бурхлива діяльність переривається передбачуваним арештом і перебуванням під слідством в одиночній камері Х павільйону Варшавської цитаделі. Йому і товаришам загрожує смертна кара через повішання. Ув'язнення в одиночній камері справляє на нього важке моральне враження. Розмови перестукуванням із засудженими на смерть. Перші написані вірші. Вивчення польської мови. В цитадель на побачення приїздить із Бахмутчини неграмотна матір і, несподівано для Микити, підтримує його в боротьбі за правду. Слідство мало щасливий фінал. ППС найняла гарних адвокатів. Суд звільнив арештантів. Так добігає кінця короткий досвід військової служби молодого підпоручика.

Звільнений із армії як неблагонадійний, Шаповал повертається до Києва. Незабаром бере шлюб з Ольгою Павловською, вступає вільним слухачем на історико-філологічний факультет Харківського університету, відновлює свої революційні контакти. Та проза життя вимагає банального — коштів на проживання. Невідомо, хто рекомендував Микиту Шаповала, проте він стає управляючим лісовими маєтками Михайла Терещенка, нащадка одного із найбагатших родин України XIX ст. Під його опікою лісові масиви Шостки, Середини-Буди, де молодий фахівець демонструє неабиякі менеджерські здібності, будуючи паркетну фабрику, та займається науковою діяльністю. Під виглядом працівників лісу забирає в ліси своїх партійних товаришів, які володіють і поетичним хистом. Власні заоща-

дження інвестує у видання часопису української модерної літератури «Українська хата», де друкуються талановиті молоді автори — О. Кобилянська, Г. Чупринка, М. Жук, самостійно виступає у ролі автора. Бере участь у наукових конференціях з лісової галузі. Сучасники відзначають блискучі ораторські здібності Микити Шаповала.

Перша світова війна остаточно похитнула фундамент імперії. У новоствореному уряді М. Терещенко посів посаду Прем'єр-міністра. Після жовтневого перевороту Шаповал стрімко згорнув успішну кар'єру управляючого і з головою поринув у «стартап Україна». В уряді УНР Микита Шаповал обіймав посаду Міністра зв'язку, а значить був поінформованим одним із перших. Благі наміри, високі ідеї, самовпевнені молоді урядовці, які мали амбіції, проте не вміли домовлятися між собою. Після поразки УНР і проголошення Гетьманщини ініціює повалення гетьмана. Ультра-радикальний у поглядах і діях Микита мав не кращу репутацію в українських політичних колах і до них наближених. Микита Шаповал у своїх щоденниках згадує, що був впевненим в успіху антигетьманського перевороту, адже до справи був залучений його рідний брат — генерал УНР Микола Шаповал, командувач синьожупанної дивізії. Директорія повертається до влади завдяки безпосередньої участі Шаповала. Вкотре запахло інтригами, чварами, плітками. Микита відмовляється від посади й незабаром емігрує.

Вже восени 1919 р. Микита Шаповал із дружиною опиняється в Чехословаччині, де й міне останнє десятиліття його життя, надзвичайно активне і продуктивне, наповнене великими справами. Вже у 1921 р. з ініціативи Микити Юхимовича і його надійного партійного товариша Микити Григорієва засновано Український Громадський Комітет, (далі — УГК), який візьме на себе відповідальність за організацію й облаштування життя українських емігрантів, сприятиме переведенню з Польщі до Чехословаччини чималої кількості інтернованих вояків УНР, що перебували в Польщі й Австрії. З опрацьованого масиву документального матеріалу робимо висновок, що думка сучасників про Микиту Юхимовича доволі часто була упередженою і суб'єктивною, нівелювала його заслуги.

У 1922 р. з ініціативи безпосередньо Микити Шаповала і УГК та за фінансової підтримки уряду Томаша Масарика відкрито Українську Господарську Академію — заклад, що зібрав під своїм

МИКИТА ШАПОВАЛ - ЛІДЕР УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

Подєбради 1926

- 1921 - Український Громадський Комітет
- 1922 - Українська Господарська Академія у Подєбрадах
- 1923 - Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова у Празі
- 1923 - Студія пластичних мистецтв
- 1925 - Український Інститут Громадознавства

Скріншоти з лекції А. Савченко

дахом цвіт українства і стала Україною в мініатюрі. Притулки (садочки) для дітей, матуральні курси, їдальня з українськими стравами, танцювальний гурток під керівництвом Василя Авраменка, театральний, спортивні секції, бібліотека. Тут зародилася легендарна «празька поетична школа». Проте найважливішим є те, що українці отримали можливість здобувати освіту рідною мовою від рідних викладачів.

Особисто у Вацлава Гірші, Микита Юхимович виборює 96 персональних стипендій для українських викладачів. Варто нагадати, що поважний і прогресивний Президент Томаш Масарик не розглядав Україну як державний суб'єкт, наполягав на залученні українців до спільного з «білими» емігрантами «слов'янського» проекту. Проте впертість і непоступливість Шаповала мали успіх. Наступного року в Празі почав діяльність Високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова і Студія пластичних мистецтв, функціонували мандрівні бібліотеки, створювалися фахові спілки. На жаль, від 1925 р. програми фінансової підтримки згортаються. УГК припиняє свою діяльність, трансформується в Український інститут громадознавства (соціології).

Микита Шаповал нарешті отримав можливість відійти від політики й громадської діяльності, зайнятися соціологічними студіями. Водночас до Чехословаччини долітають сумні вістки з дому — листи від матері, братів, сестри, племінника, родичів із гіркими сповідями про встановлення більшовицької влади, упокорення голодом і народний спротив. Шаповал першим піднімає питання про вплив голоду на психіку людини, починає співпрацю із П. Сорокіним. Проте їх шляхи розійшлися на ідеологічному ґрунті: Сорокін не визнавав право України на суверенність.

Микита Юхимович працює над науковими питаннями, досліджуючи, в тому числі роль і зна-

чення української еміграції. Вирушає в турне до Сполучених Штатів Америки й Канади, де здійснив понад сотню викладів на різні соціологічні теми, провів низку зустрічей. Укладає перший підручник з української соціології (перевиданий у Києві в 1996 р.). У цей час було засновано бібліотеку Інституту, що нараховувала до 20 тисяч книг. Сюди ж родина Шаповалів передає власну бібліотеку, обсягом у 2500 томів. Несподівано для всіх 10 лютого 1932 р. зупинилося серце невтомного двигуна великих справ Микити Шаповала. Емігрантська преса відгукнулася низкою некрологів на смерть лідера та громадського діяча.

Людина Дії — так коротко можна охарактеризувати постать Микити Шаповала. Лідер української еміграції в Чехословаччині, яка, завдяки йому, відбулася як потужний національний осередок.

МИКИТА ШАПОВАЛ - ДОКТОР СОЦІОЛОГІЇ

Скріншоти з лекції А. Савченко

Висновки. Підводячи підсумки проведенню Інститутом вищої освіти НАПН України лекцій у рамках Плану заходів з реалізації Концепції громадянської освіти в Україні до 2030 р., зміст яких викладено у повідомленні, робимо висновок, що громадянська освіта є дієвим інструментом із формування національно орієнтованої історичної пам'яті серед широкого загалу освітян, науковців, студентської молоді крізь призму знайомства з маловідомими постатями української минувшини.

У цій науково-публіцистичній розвідці ними були Євген Харлампійович Чикаленко та Микита Юхимович Шаповал — люди-титани своєї доби, які життєвим прикладом демонстрували особистий внесок у формування та збереження української національної ідентичності серед широкого кола співгромадян в Україні та за кордоном.

Особливої актуальності та затребуваності такого формату заходи набувають у наші дні, коли Українська держава у XXI ст. відстоює свою територіальну цілісність та незалежність, виборює право бути державою свободи та гідності на європейській мапі світу.

Додамо, що у 2022 р. у видавництві Олександра Савчука вийшло друком репринтне перевидання «Розмов про сільське хазяйство» Євгена Чикаленка. Цей проєкт є приватною ініціативою Анжели Савченко. Книга вже знаходилася у типографії, коли розпочалося повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну. У незламному Харкові у липні 2022 р. наклад у тисячу примірників було видано і відправлено на Київ. Кошти за перші 100 проданих книжок у сумі 24 тисячі гривень було перераховано у Фонд Сергія Жадана на відбудову міста Харкова. Ще 100 примірників подаровано бібліотекам і музеям України. Таким чином, виконано заповідь Євгена Чикаленка «любити Україну до глибини власної кишені», зокрема і авторками цього тексту.

З онлайнверсією культурно-просвітницького заходу «Євген Чикаленко — державник, аграрій, меценат, який вчив любити Україну до глибини власної кишені», проведеної в рамках Плану заходів з реалізації Концепції громадянської освіти в Україні до 2030 р., можна познайомитися за [посиланням](#).

Оприлюднення маловідомих фактів із життя Микити Шаповала стало можливим завдяки реалізації проєкту «Сіль Землі. Микита Шаповал», який здійснювався Громадською організацією «Центр підтримки громадської активності «Крила» за фінансової допомоги Європейського Союзу та неприбуткової недержавної платформи культурних ініціатив «Фонд «Ізоляція» у березні-квітні 2023 р. З результатами реалізації цього проєкту можна познайомитися у виданні: «Микита Шаповал. Схема життєпису. Біографія. Листи» (Савченко & Кулішов, 2023). Онлайн-версія культурно-просвітницького заходу доступна за [посиланням](#).

Колектив Інституту вищої освіти НАПН України

висловлює щире подяку «Центру підтримки громадської активності «Крила», й зокрема, Анжелі Савченко за співпрацю та знайомство з маловідомими, але визначними постатями української освіти, науки та історії й сподівається на подальшу співпрацю в рамках реалізації Концепції громадянської освіти в Україні до 2030 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бойко, Ю.О. (2013). Діяльність Євгена Чикаленка в еміграції (1919-1929 рр.). *Українська біографістика*. Вип. 10, 326-339.
- Кабінет Міністрів України. (2018, 3 жовтня). *Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні* (710-р). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p>
- Козоріз, В.П. (2022). *Серед степу широкого на Вкраїні милій. Нариси з історії села Кононівка*. Харків: Друкарня Мадрид, 219.
- Міністерство освіти та науки України (2024, 7 лютого). *Про затвердження плану заходів з реалізації громадянської освіти в Україні* (131). <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-z-realizaciyi-koncepciyi-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini>
- Національна академія педагогічних наук України (2024, 21 березня). *Про затвердження плану заходів Національної академії педагогічних наук України з реалізації Концепції громадянської освіти в Україні до 2030 р.* : постанова Президії НАПН України № 1-2/4-51.
- Савченко, А.М. (2023). Микита Шаповал як лідер української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. Вип. 37, 16-22. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-37-02>.
- Савченко, А.М. (упоряд.) & Кулішов, М.В. (2023). *Микита Шаповал. Схема життєпису. Біографія. Листи*. Харків: Мачулін, 168.
- Старовойтенко, І. (2009). *Євген Чикаленко: людина на тлі епохи* : монографія. Київ: Темпора, 544.
- Чикаленко, Є. (2004). *Щоденник* (1918-1919). Київ: Темпора. Т. 2, 464.
- Чикаленко, Є.Х. & Савченко, А. М. (упоряд.). (2022). *Розмови про сільське хазяйство : в п'яти книгах* Харків-Київ: Видавець Олександр Савчук, 256.

LITTLE-KNOWN FIGURES OF UKRAINIAN NATIONHOOD, EDUCATION AND SCIENCE: YEVHEN CHIKALENKO AND MYKYTA SHAPOVAL IN THE FOCUS OF NATIONAL MEMORY

Alla Havryliuk

DSc in Public Administration, Professor, Leading researcher Department of Social and Institutional Transformations in Higher Education of the Institute of Higher Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Angela Savchenko

Director of Private Enterprise «Excursions and Travels «Kyivsky Fresky», Kyiv, Ukraine

Abstract. The report highlights the content of cultural and educational events that took place at the Institute of Higher Education of NAES of Ukraine as part of the implementation of the Concept of Civic Education in Ukraine for 2030 in the format of lectures on the topic: "Yevhen Chikalenko – a statesman, agrarian, philanthropist who taught to love Ukraine to the depth of one's own pocket" and "Ukrainian-Czech perspective on Mykyta Shapoval – a statesman, a scientist, a public figure, and a creative person". The event was initiated by the Department of Social and Institutional Transformations in Higher Education of the Institute of Higher Education of NAES of Ukraine. The audience consisted of the Institute's researchers and representatives of stakeholder universities. The report highlights little-known but significant facts from the lives of Yevhen Chikalenko (1861–1929) and Mykyta Shapoval (1882–1932); the process of their formation on Ukraine-centric positions and their significant contribution to the consolidation of Ukrainians in Ukraine and in Czechoslovakia in the interwar period of the 20th century. The figure of Yevhen Chikalenko is presented as a statesman, successful agrarian, public figure, and philanthropist. The authors reveal the content of his life's guiding principle: "It's easy to love Ukraine to the depths of your soul, but try to love it to the depth of your pocket." The figure of Mykyta Shapoval is presented as the leader of the Ukrainian emigration in Czechoslovakia; his contribution to the development of Ukrainian education and sociology is revealed. It is concluded that the result of their activities was the formation and development of a powerful national center with Ukrainian educational, scientific, and cultural institutions in Czechoslovakia in the interwar period of the 20th century and the importance of wide publicity on that among educators, academics and Ukrainian society as a whole.

Keywords: Yevhen Chikalenko; Mykyta Shapoval; Ukrainian emigration in Czechoslovakia in the interwar period of the 20th century.

Дата публікації: 10 червня 2024 р.